

AZERBAIJAN EDEBİYATINDA ŞEHİTLİK KONUSU VE ŞEBİH TİYATROSU

The Martyrdom and a Mystery at The Azerbaijan Literature

Mehman ZEYNALLI*

Özet: Bu makalede şehitler konusunun farklı tarzları ele alınmış ve Kerbela vak'asıyla ilgili olan şebih halk tiyatrosunun genel özellikleri açıklanmıştır. Aynı zamanda şebih halk tiyatrosunun oluşumu, konusu ve yapısı hakkında bilgi verilmiştir. Buna ek olarak konuyla ilgili 19. yüzyıl Azerbaycan yazarlarının ve Sovyet araştırmacılarının farklı fikirleri değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Şebih tiyatrosu, şehitlik, mersiye

Abstract: In this article, it was discussed different genres in martyrdom topic and was given information about people theatre – shebih (mystery) related to Kerbela an event which has the main place in this topic. The creation and development stages, the structure and topic of this genre are widely discussed. In addition, it was evaluated the different ideas of 19th century authors' and Soviet literary men about shebih (mystery).

Key Words: Shebih (mystery), martyrdom topic, mersiye

Edebiyatta, özellikle şiir sanatında şehitlik konusunun gelişmesi ve geniş bir alana yayılmasında; dini meclislerin, halk toplantılarının, geleneklerin ve törenlerin büyük rolü olmuştur. Bu konuda yazılmış mersiyeler, yalnızca edebiyat çevrelerinde farklı insanların arasında yazılı olarak yayılmasının yanında, cenaze ve yas törenlerinde, hüzün meclislerinde, belirli dini toplantılarda, mukaddes günlerde ve programlarda

* Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi doktora öğrencisi

da okunurdu. Özellikle, her yıl hicri takvimle Muharrem ayında İmam Hüseyin'in ve 72 kişinin şehit olması ile sonuçlanmış Kerbela vak'asının yıldönümünde, yani Muharrem ayının onuncu günü olan Aşure gününde, esasen mersiyelerden oluşan şebih veya şebih tiyatrosu gösterime sunulmaktadır. Bu gösterilerde Kerbela musibetinin sahneleştirilmesi, belirli hazır dramatik metinlere dayanmaktadır.

Mersiye, Yakın ve Orta Doğu'da, aynı zamanda Azerbaycan'da ölümle, yaşla ilgili hüznünlü, klasik şiir tarzı olmasının yanı sıra matem şarkısıdır. Ağıt, bayatının yanı sıra eski devirlerde mevcut olan mersiyeler cenaze merasimlerine katılmış, daha sonra şebih gösterilerinde okunmuştur. Halk türkülerine yakınlığı olsa da, mersiyelerin kendine has tarz özellikleri de mevcuttur. Mersiye şekli, ana konunun varyantlarıyla tekrarı sonucu ortaya çıkmaktadır. (FERHADOVA, 1971: 43).

Eski devirlerde ise yas merasimlerinde mersiyelerden önce bir edebi tür gibi yayılmış ağıtlar okunmaktadır ve onlar bir nevi ilkel tiyatro unsurlarından olan sahnelerle birlikte yapılmaktadır.

Ta eski devirlerden bu yana halkın yas, matem ayinleri ile ilgili yaptığı ve çoğu zaman kitlesel taziye şeklinde ortaya çıkan merasimlerin bu türü konusunda ünlü Azerbaycan drama yazarı ABDURRAHİM HAKVERDİYEYEV "Azerbaycan'da Tiyatro" adlı makalesinde şöyle yazmaktadır: "Azerbaycan'da eski devirlerde ölmüş büyük kahraman için ağlamak bir gelenektir. Kahramanın öldüğü gün insanları bir araya toplarlardı. Bu toplantıya yuğ denirdi (Yuğlama-ağlamak sözünden geliyor). Toplanmış insanlar ağırlanırlardı. Özel davet almış yuğcular ise, ikitelli kopuz çalarak oynarlardı. İlk önce yuğcu, merhum kahramanın yiğitliğinden bahsederek onu överdi. Daha sonra hüznünlü ortam oluşturarak kahraman için ağıtlar okurdu. Toplanmış insanlar da hüngür hüngür ağlardı. Bu ayın, Yunanlıların Dionis ayini veya Cava halklarının Buda için ağlamalarını hatırlatıyor." (HAKVERDİYEYEV, 2005: 359-360).

Azerbaycan Halk Tiyatrosu'nun oluşması ve gelişmesinde diyaloglar şeklindeki konuşmalar ve drama materyallerine dayanan bu tür merasimlerden bir tanesi de şebihler olmuştur.

Şebih, Arapça'da; benzer, aynı konumda olma demektir. Şebih, Ortaçağ'da Yakın ve Ortadoğu ülkelerinde, aynı zamanda Azerbaycan'da ortaya çıkmış ve daha sonra yayılmış dini-mistik gösteridir. Kaynaklar, meydan tiyatrosu şeklinde olan Şebih'in kendi draması ve kendine has şiirselliği olduğunu yazmışlardır.

Ünlü Azerbaycan edebiyat eleştirmeni CAFER CAFEROV "Azerbaycan Dram Tiyatrosu" adlı kitabında şöyle yazmaktadır: "Şebihler epik özellikli farklı olayları kapsayan çok yönlü "senaryolardan" oluşurlar. Bazen bilinen, çoğu zamansa bilinmeyen yazarlar tarafından yazılan bu eserlerde zamanla İslam tarihinde olmuş facialı olaylardan alınmış kareler en önemli yeri tutardı.

Muharrem ayında şebih gösterilerinde oynanılan “Ali’nin Katli”, “İmam Hüseyin’in Katli”, “Kasım’ın Dügün Gecesi”, “Hazreti Abbas’ın Şehit Olması”, “Kasım Odası”, “Kerbela Musibeti”, “Müslüm’ün Kûfede Katli”, “Müslüm’ün Oğullarının Katli” vb. şebih gösterilerinin ana gayesi, İmam Hüseyin ve taraftarları ile Yezid ve adamları arasında gerçekleşen çatışmalarda birincilere rağbet, ikincilere ise derin nefret uyandırmaktı. Şebihlerde melodrama, naturalist ifade biçimi, belagatli konuşma, dış tesirler ve sembolizm geniş yer tutardı.”(SULTANLI, 1964: 202).

Şebih gösterileri şebihgerdenler tarafından yönetilirdi.

Son zamanlara kadar Azerbaycan edebiyatında şebih gösterilerinin etraflı ve objektif tahlili yapılmamıştır. Devrin ideolojik ruh haline göre değerlendirilmiştir. Sovyet döneminde dine, İslam’a, aynı zamanda Kerbela olaylarına, Muharremliğe ve diğer dinlerle ilgili meselelere şartlı bakılması, mersiye edebiyatı ve şebih tiyatrosu konusunda da yanlış düşüncelerin oluşmasıyla sonuçlanmıştır.

Azerbaycan edebiyatında dini-İslami görüşlerle ilgili mevzular üzerinden ya sessizce geçilmiş ya da ciddi tahriflere yol açılmıştır. Şebih gösterilerinin halka ve halkın gelenek göreneklerine yabancı oluşu gibi gerçek dışı düşünceler yayılmıştır.

Azerbaycan Sovyet Ansiklopedisi’nde, “şebihlerin dini ideolojinin ve dindarlığın tebliğine, feodal hayat tarzının güçlenmesine yardım ettiği” fikrinin belirtilmesi tesadüfi değildir. (ASE, 1987: 497).

Bu anlamda meşhur Azerbaycan alimi Yaşar GARAYEV’in şebihle ilgili aşağıdaki düşünceleri özellikle dikkat çekmektedir: “Mevzu ve düşünce içeriği bakımından meydan tiyatrosunun bu türü, yani şebihler, halkımızın hayat tarzı, milli ve manevi gelenekleri, sözlü edebiyat geleneğinden ziyade, dini tarikatlardan, İslam tarihinden, Arap hayatından esinleniyor.” Şebih oyunları dini özellik taşımakla, kendi mistik amaçları ile hakiki trajik ideolojisine yükselemiyor. İlginç olan M. F. AHUNDOV, A. HAKVERDİYEV gibi drama yazarlarımız, şebihlere her zaman keskin eleştiride bulunmuşlardır. Şunu söyleyebiliriz ki, böyle bir tiyatro, milli trajedi edebiyatının oluşmasında esas kaynak ve kök rolünü alamazdı. Lakin bununla birlikte, şebih gösterilerinin dramamızın gelişmesinde hiç bir rolünün olmadığını söylemek drama ve tiyatro kültürümüze yarar sağlamaz.” (GARAYEV, 1965: 30).

Yazarın bu düşüncelerinde belirli zıtlıkların olduğu açıkça görülmektedir. Asırlarca halkın içinde yaşamış, belirli zamanlarda ve sürekli olarak yapılmış bir geleneğin ve törenin, yabancı sayılmasını doğru bulamayız. Her şeyden önce şunu söylemeliyiz ki, Muharrem ayını hatırlamak ve şebihgerdenlik yapmak hiç bir zaman zorunluluk değildi ve menfaat karşılığında olmamıştır. Bu sebepten, halkın yüzyıllardır yaşadığı, insanların gönüllü olarak birlikte, gözyaşları ile katıldıkları veya seyrettikleri gelenek ve merasimler onların hayat tarzı, milli ve manevi değerleri ile

ayrılmaz bir bütündür. M. F. AHUNDOV, A. HAKVERDİYEV ve aynı zamanda H. ZERDABİ, C. MEHMETKULUZADE, M. A. SABİR ve diğer ünlü düşünür, eğitimci, şair ve yazarlarımız fanatıklığı, cehaleti, bazı ruhani liderlerin ve mollaların hilelerini, riyakarlığını, nefesine düşkünlüğünü eleştirmişler.

Ünlü eleştirmen ve teorisyen bilim adamı Y. GARAYEV, A. HAKVERDİYEV'in şebih gösterileri ile ilgili yukarıda belirtilen: "Bu merasim trajediye yakındır ve onun Azerbaycan mistik tiyatrosunun gelişmesinde belirli rolü olduğunu söylemek mümkündür" düşüncesi ile ilgili vardığı kanaatte tamamen haklıdır.

Azerbaycan milli tiyatrosunun profesyonel seviyeye ulaşana kadar geçirdiği gelişme dönemlerinden biri olarak, dini geleneklerle ilgili ayin ve törenleri gösterebiliriz. İlkel opera, manzum ve poetik tiyatro, Azerbaycan'da, özellikle 17. asırda yayılmaya başlamıştır. Şebihçiler "yuğ" ayini unsurlarını genişçe kullanmaktadırlar. Lakin bu unsurlar, yalnız şekil unsurlarından oluşmaktadır. (GARAYEV, 1965: 39).

Tiyatro uzmanı ve eleştirmeni Cafer CAFEROV'a göre; şebihler hem konu olarak, hem de şekil olarak tam anlamıyla orijinal bir tiyatrodur ve bu gösterilerin Azerbaycan'da tiyatro ve sahne oyunu tarihinde belirli bir rolünün olmasında kuşku yoktur (CAFEROV, 1959: 8-9). Lakin şebihlerle yazılı drama arasında olan ilişkiye dikkatleri çeken Y. GARAYEV, profesyonel sahneyle şebihler arasında ortak drama unsurlarının, saf tiyatro unsurlarından çok az olduğunu bildirir. Eleştirmenlere göre, bizde belirli dönemlerde "mükemmel mistik tiyatro" olduğu halde, drama olmamıştır (GARAYEV, 1965: 31). Bunu, "şebihlerin yalnız tüllabe (talebeler) ve ahundlar (müftüler) tarafından oluşturulmuş senaryo" (SULTANLI, 1964: 203) yerine geçmesiyle açıklayabiliriz. Y. GARAYEV, "Azerbaycan Edebiyatında Trajedi ve Kahraman" adlı kitabında: "Azerbaycan mistisizminde ünlü oyuncusu, şarkıcısı olmuştur, lakin drama yazarı olmamıştır." (GARAYEV, 1965: 31) diye yazıyordu.

Görünen o ki, şebih gösterilerinde mersiyelerin rolü ve önemi dikkatten kaçtığı için, şebihlerin esas drama materyalinin de belirli seviyede bu mersiyelere yansması durumu tamamen unutuluyor. Şebih gösterileri esas olarak Kerbela'da olmuş malum tarihi olayların edebi yansmasından (in'ikâsından) oluştuğundan, şehitlik konusunda yazılmış mersiyeler kendiliğinden hazır drama metninin yerini alıyor.

Bu bakımdan şebihlerin milli dramamızda ilk Azerbaycan trajedisinin oluşmasındaki rolü inkar edilemez. Dini-tarihi konularda olan şebihler edebiyatta trajedi konusuna merak uyandırarak onun dramamıza yansması için de ilk zemini oluşturmuştur. Şebih gösterilerinin unsurları, özellikleri ve izleri daha sonra gelen drama eserlerine, özellikle, "Musibet-i Fahrêttin", "Dağılan Tifag" gibi trajik eserlere tesir etmiştir.

Y. GARAYEV'in kendisinin de şebih gösterilerinin esas konusu, repertuarı, yapılış amacı, tebliğ ve oluşum objesi, düşünce-edebi sistemi, ifade ve tasvir usulleri konusunda fikir belirterek onu trajedi ile birleştiren şekil ve janr özelliklerinden bahsetmesi tesadüfi olmamıştır.

Bütün bunlar onu gösteriyor ki, edebiyatta şehitlik konusunun tarihi yayılımı ve gelişimi, mersiye şiir sanatının yükselişi hem şebih halk tiyatrosunun bir şeklini, hem de mükemmel tiyatro türünün oluşumunu şartlandırmıştır. Bu mersiyelerin diyalog söyleşi ve drama metni şeklinde senaryolaştırılması, liberettoya koyulmuş ifade tarzını gerektiriyordu. Yani, modern Avrupa tarzı dramının ve tiyatronun temel taşları, şebih gösterileri ile koyulmuştur.

Bu bakımdan ünlü edebiyatçı E. MİRAHMETOV'un şebihle ilgili söylediği fikirler ilginçtir. Şebihini dini-tarihi konulu meydan tiyatrosu olarak adlandıran alimin objektif düşüncelerinin yanı sıra, Sovyet döneminin ve Sosyalist rejimin Marksist-Leninist ideolojisinden, materyalist-ateist dünya görüşünden faydalanarak bu gösterilerin; "suni, şişirilmiş karelerden, dış tesir unsurlarından, sahte ihtiraslardan" oluştuğunu, seyircinin dini görüşlerini terbiye etmek, mukaddesat ve İslam dinine rağbet uyandırmak, Allah'a ve feodal ağalara itaat etmek amacı taşıdığını bildiriyor. Onu irticai özellikte, eskiden kalma gibi sunuyor (EDEBİYATŞÜNASLIK LÜGATİ, 1978: 194).

Doğrudur, bazı şebihlerde şişirilmiş ve tarihi esası olmayan olaylar (örneğin, "Kasım'ın Düğün Gecesi") yansıtılmıştır. Lakin şebihlerde derin hümanist düşünceler, insana muhabbet, metanet, mesleğine sadakat, zulme ve hıyanete nefret hisleri ve benzeri diğer ahlaki değerlerin ve alışkanlıkların aşılınması gerçeği unutulmaması gereken hususlardandır.

Orta Çağ Batı Avrupa'sında aynı tarz eserler, gösteriler olmuştur. Mistik diye adlandırılan ve Latince yazılmış bu tür eserler, önceleri Katolik kilisesinde yapılırdı; sonraki dönemlerde ise Fransa, İngiltere gibi ülkelerde bir halk gösterisi gibi meydanlarda oynanıyordu. Şebihler gibi, misteriyalar da belirli dini rivayetin tesirli şekilde sahneleştirilmesinden oluşurdu. Birçok hallerde onun perdeleri arasında mutlu, şaka tarzı intermedyalar sunulurdu.

Şebih tiyatrosu konusunda "Azerbaycan Edebiyatı Tarihi" kitabının ikinci cildinde bazı bilgiler veriliyor. F.GASIMZADE, 19. asırda tiyatronun yerine halk oyunu ve gösterilerinin yanı sıra, Muharremlik taziyeciliği ile ilgili olan şebihlerin, kapalı tarikat oyunlarının yapıldığını belirtmiştir.

"Bu devirde aynı zamanda "halk tiyatrosu" ile birlikte şebih de yaşamış ve dini içeriği ile farklılığını sunmuştu." Muharremlik taziyeciliği ile ilgili her yıl Muharrem ayının onuncu günü Şiilerin yaşadıkları yerlerde, açık havada "şebih" adıyla dini gösteriler yapılırdı. Dini tiyatronun özü bu şebihlerden oluşurdu (AZERBAYCAN EDEBİYAT TARİHİ, 1960: 21).

Yazar dini tiyatrolarla halk tiyatrolarının karşılaştırılmalı değerlendirilmesinde, onların önemli ölçülerde farklılıklarının bulunduğunu

belirtmiş ve: “Halk tiyatrolarının canlı hayattan esinlendiğini, “şebih”in hayattan uzak kaldığını, onun Azerbaycan halkının hem modern, hem de eski hayatıyla ilgisi olmadığını” söylemiştir. Muharemlik töreni ve onun özünde oluşmuş şebih, Azerbaycan’a Şii hükümdarların eliyle tepeden indirilmiş ve din adamlarının yardımıyla eğitimsiz topluluklar içinde yayılmıştır. 680 yılında Hz. Muhammed’in (s.a.v.) torunu İmam Hüseyin ve Emevi halifelerinden Yezid arasında hilafet uğrunda yapılan savaş, bu savaşta birincisinin mağlup olması ve Fırat nehri sahilllerinde akraba ve destekçileri ile birlikte katledilmesi şebih gösterilerinin ana konusunu oluşturmuştur” (AZERBAYCAN EDEBİYAT TARİHİ, 1960: 21).

F. GASIMZADE şebih gösterilerinin metni, yapılışı, sahneleştirme usullerine değinerek şunları belirtiyor: “Gösteriler farklı yerlerde, farklı kişiler tarafından organize ediliyordu. Bu sebepten bunların yapılışı ve sahneleştirme usullerinde farklılıklar fazlaydı. Şebih gerçekleştirenler, mersiye şairlerinin Kərbela olayı konusunda yazdıkları şiirlerden ve manzum, dini destanlardan faydalanıyorlardı. Kahramanların diyalog ve monologları, dini destanların manzum hissesinden almırdı. Örneğin Şümr’ün İmam Hüseyin’le mukalesesi çoğu zaman 19. asrın mersiye şairi Dahilin recez ve bahri-tavillerinden oluşurdu. Bu da gösterinin dramatik hale dönüşmesini kuvvetlendiriyordu. Şebihler mersiye eserlerinden bir araya getirilerek sahneleştirilen manzum dini dramaydı. Mersiye şiirlerindeki hayali uydurmalar, dini şahsiyetlerin, özellikle, İmam Hüseyin’in savaşta çarpışmasıyla ilgili şişirilmiş övgüler, romantik tasvirler vs. şebihde kendi anlatımını gerçekleştiriyordu. Şu da bir gerçektir ki, şebihlerin asıl gayesi Şiiliğin tebliği ile birlikte insanlar arasında imama sevgi, onun düşmanlarına karşı nefret hissi uyandırmaktı” (AZERBAYCAN EDEBİYAT TARİHİ, 1960: 21). Lakin F. GASIMZADE, Sovyetler zamanının yazarlarından olduğu için, konuya Sovyet düşünce tarzından yaklaşıyordu ve “Dini fanatizmi yayan şebihlerin, mersiye edebiyatı gibi, Azerbaycan kültür tarihinde muhafazakar rolü vardır. İşte bu yüzden şebih, Azerbaycan eğitimcileri M. F. AHUNDOV, H. ZERDABİ, S. A. ŞİRVANİ, A. HAKVERDİYEYEV ve diğerleri tarafından acımasız eleştiriye maruz kalmıştır. Şebihlerle birlikte bu çağda tarikat oyunları da organize ediliyordu. Terk-i dünyalık ve mistizmi tebliğ eden bu oyunlar geniş halk kitlelerinin içerisinde çok yaygındı. Şebihler gibi bunlar da irticai özellikte olduklarından K.ZAKİR, B.ŞAKİR ve diğer önemli mizah yazarları tarafından eleştirilmiştir” fikrini öne sürüyordu.

Sonuç olarak, edebiyatımızda, özellikle şiir sanatında şehitlik konusunun devamlı sûrette incelenerek yayılması ve geliştirilmesi, mersiye şiirinin oluşması, halk tiyatrosunda edebi-estetik mükemmelliğe dayanan şebih adlı gösteri edebi türün ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Halk tiyatrosunun diğer ilkel edebi türlerden farkı, daha mükemmel ve tam drama materyali olmamasıdır. Yani şebihgerdanların okuduğu mersiye, şiir sanatının farklı örnekleri ile aşılanmış ve oyuncularla meydanda sahneye

konulmuş açık gösteriler, artık bir taraftan modern dramamız, özellikle Batı tipi trajik eserlerimiz için, diğer taraftan da Avrupa tarzında ve üslubunda olan tiyatromuz için temel taşı olmuştur.

KAYNAKLAR

- ALLAHVERDİYEV M. (1978), *Azerbaycan Halk Tiyatrosu'nun Tarihi*, Bakü, "Yazıcı" neşriyatı
- Azerbaycan Edebiyatı Tarihi* (1960), III cilt. Bakü, Azerbaycan SSR EA neşriyatı
- Azerbaycan Sovyet Ansiklopedisi* (1987), X cilt. Bakü s. 385
- CAFEROV Cafer (1959), *Azerbaycan Dram Tiyatrosu*, Bakü, "Azernesr"
- Edebiyatşünaslık Terminleri Lügati* (1978), Tertip edeni Aziz MİRAHMEDOV, Bakü, "Maarif" neşriyatı
- FERHADOVA S. (1971), "Halk Merasim Musikisi Tarihimizden", *İlim ve Hayat Dergisi*, sayı 5, s.9
- GARAYEV Yaşar (1965), *Facia ve Kahraman*, (Azerbaycan Edebiyatında Facia Janrı) Bakü, Azerbaycan SSR EA neşriyatı
- HAKVERDİYEV A. (2005), *Azerbaycan'da Tiyatro*, Seçilmiş Eserleri, I cilt. Bakü, "Lider" neşriyatı
- Mehmed ARİF (1970), *Azerbaycan'da Halk Tiyatrosu*, Eserleri, III cilt. Bakü, "Elm"
- SULTANLI Ali (1964), *Azerbaycan Dramaturgiyasının İnkişaf Tarihinden*, Bakü, "Azernesr"